

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՐՏԱԿ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ

ԾՈՓՔԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԳԱՀԱՑԱՆԿԸ

(Մաս Ա)

Բանալի բառեր – Ծոփք, Կոմմազենե, Մեծ Հայք, հելլենիստական շրջանի փոքր թագավորություններ, գահացանկ, Զարեհ, Արտանես

Հայկական լեռնաշխարհի հարավարևմտյան Ծոփաց աշխարհ երկրամասում պետական կազմավորումներ են հիշատակվում սկսած Ք.ա. II հազարամյակի մեկնարկից, որոնք հնագույն գրավոր սկզբնաղբյուրներում հայտնի են Ծուփանա, Իսուվա, Սոպահ, Սուբա, Ծուփանի, Սոֆենե և այլ անվանումներով: Բուն շարադրանքին անցնելուց առաջ ցանկանում ենք որոշակիացնել, որ ներկայացվող հոդվածը վերաբերում է հելլենիստական դարաշրջանի Ծոփքի թագավորությանը, որը գոյություն է ունեցել Ք.ա. 189-94 թվականներին:

Հելլենիստական ժամանակաշրջանի հայկական փոքր թագավորությունների, այդ թվում նաև Ծոփքի թագավորության պատմությունը բավարար չափով ուսումնասիրված չէ: Ընդ որում, դա բացատրվում է ինչպես փաստերի սակավությամբ, այնպես էլ եղածների ոչ ճիշտ (երբեմն՝ մտացածին) մեկնաբանություններով:

Ծոփքի թագավորության ուսումնասիրության, մասնավորապես պետության գահացանկի առնչությամբ թերևս տեղին կլինի օգտագործել «որքան գիտնական, նույնքան տեսակետ» բնորոշումը: Մինչև վերջերս հստակեցված չէին անգամ թագավորության ժամանակագրական սահմանները՝ սկզբնավորման և անկման թվականները¹: Մի շարք դեպքերում ուսումնասիրողները պետության արքայացանկում են ընդգրկել այլ պետությունների գահակալների, որոնք, սակայն, անգամ փաստերի պարզաբանումից հետո իներցիայի ուժով շարունակել են մնալ թագավորության գահացանկում:

¹ Ծոփքի թագավորության սկզբնավորման և անկման թվականների մասին հայտնված տեսակետները և դրանց ճշգրտումները տե՛ս **Մովսիսյան Ա., Կարապետյան Լ.**, Ծոփքի թագավորության ժամանակագրական և տարածքային ընդգրկման խնդիրների շուրջ // «Պատմություն և մշակույթ», Հայագիտական հանդես, Երևան, 2019, թիվ 2, էջ 14-23:

Ամբողջական պատկերացում կազմելու նպատակով նախ ժամանակագրական հերթականությամբ ներկայացնենք Ծովքի թագավորության արքայացանկի ուսումնասիրության պատմությունը:

Ծովքի թագավորության գահացանկի ուսումնասիրության պատմությունը: Հայկական ավանդական պատմագրության մեջ Ծովքը որպես առանձին թագավորություն չի հիշատակվում: Նման պետական միավորի մասին հիշատակություն չկա ոչ միայն Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» էջերում, այլև միջնադարյան հայ պատմիչների երկերում:

Հայ նոր պատմագրության հիմնադիր Միքայել Չամչյանցը, որի «Հայոց պատմություն» կոթողային եռահատորյակը դարձավ միջնադարի հայ պատմագրության յուրօրինակ հանրագիտարանը, հավատարիմ է մնում Պատմահոր հիմնած ավանդույթին՝ նշելով միայն հին հայկական երկու թագավորություն՝ Հայկագունիների և Արշակունիների¹: Ավանդական պատմագրության ազդեցությունն այնքան էր հզոր, որ Մ. Չամչյանցը մի շարք դեպքերում հունահռոմեական պատմագրության տեղեկությունները ձգտում է հարմարեցնել հայկականին՝ թույլ տալով խմբագրումներ ու անգամ խեղաթյուրումներ: Օրինակ, քանի որ Մովսես Խորենացին նշում է, որ Վահե Հայկագունու գոհվելուց հետո Հայաստանը կորցրեց թագավորությունը, և այն վերականգնվեց միայն պարթև Արշակ Մեծ արքայի եղբայր Վաղարշակի ջանքերով, այդ ընթացքում անտիկ սկզբնաղբյուրներում հիշատակված Հայաստանի արքաներին Մ. Չամչյանցն անվանում է «նախարար», «իշխան», «մեծ իշխան», «կուսակալ» և այլն: Այդպես է նա վարվում Մեծ Հայքի արքաներ Արդուատեսի և Օրոնտասի (որն այսօր հայտնի է որպես Երվանդ Դ) հետ՝ նրանց անունները համապատասխանաբար խմբագրելով Արդուարդ և Հրանտ (կամ Հորոնտ), և համարում նրանց Մելևկյանների հարկատուներ²: Այդ միտքը լիովին հակասում է անտիկ պատմիչների տվյալներին, որոնցում նշված հայ արքաները ոչ միայն երբևէ հարկատու չեն եղել որևէ պետության, այլև հակադրվել ու տարածաշրջանում հակակշիռ են եղել հունամակեդոնական ուժերին³:

Մելևկյաններից անկախացած Արտաշեսին և Զարեհին Մ. Չամչյանցը նույնպես կոչում է «կուսակալներ», ընդ որում՝ Մեծ Հայքի և Փոքր Հայքի:

¹ Միքայել Չամչյանցի «Հայոց պատմության» առաջին հատորն ամբողջությամբ նվիրված է նախապատմական ժամանակների և այս երկու թագավորության պատմության շարադրմանը (**Չամչյանց Մ.**, Պատմություն Հայոց, Վենետիկ, 1785):

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 127-130:

³ Օրինակ, ըստ Դիոդորոս Միկիլիացու հաղորդման՝ Կապադովկիայի արքա Արիարաթեսը կարողացել է իր երկրից դուրս քշել հունամակեդոնական ուժերին և Ք.ա. 301 թ. վերականգնվել հայրական գահին՝ շնորհիվ Մեծ Հայքի արքա Արդուատեսի տրամադրած զորքերի: Տե՛ս **Դիոդորոս Միկիլիացի**, գիրք XXXI, գլ. XIX, 4-5:

«...Մին ՚ի վերայ աշխարհի Մեծին Հայոց՝ Արտաշաս կամ Արտաշիաս անուն, և միւսն ՚ի վերայ Փոքուն Հայոց՝ Դարեհ կամ Ջահրատ անուն: Արտաշաս եղ զայթոռ իւր յաշխարհին Արարատայ առ Երասխ գետով. և Դարեհ յաշխարհին Ծոփաց առ Եփրատ գետով»¹: Մ. Չամչյանցը թույլ է տալիս մի մեծ վրիպում ևս՝ Ջարեհի որդի Միթրոբուզանեսին (Մեհրուժանին) նույնացնելով Մովսես Խորենացու հիշատակած Մորփյուղիկեսի հետ²: Անունների խիստ հեռավոր նմանությունից բացի, որևէ հիմք չկա այդ գործիչներին նույնացնելու: Ըստ Մովսես Խորենացու՝ Մորփյուղիկեսը մակեդոնացիների ժառանգներից էր, որը գրավել էր Լագիկան, Պոնտոսը, Փոյուզիան, Կապադովկիան և այլ տարածքներ, իսկ նրան հաղթեց ու նրա տիրույթները նվաճեց Արշակունյաց հայկական ճյուղի հիմնադիր Վաղարշ արքան³: Մինչդեռ Միթրոբուզանես-Մեհրուժանը Ծոփքի արքան էր, որին ցանկանում էր զահագրկել Արտաշես Ա-ն, սակայն նա զահին մնաց շնորհիվ Կապադովկիայի արքա Արիարաթես Ե-ի (Ք.ա. 163-130 թթ.) աջակցության: Ո՛չ վերջինիս օրոք, ո՛չ էլ նրանից հետո Ծոփքը չի նվաճել Կապադովկիան կամ Մորփյուղիկեսի տիրած վերոհիշյալ երկրներից որևէ մեկը:

Հայկական ավանդական պատմագրությանը հավատարիմ մնալու սկզբունքը Հայաստանի պատմական աշխարհագրությանը նվիրված իր աշխատություններում պահպանում է նաև Մխիթարյան խոշորագույն գործիչներից Ղուկաս Ինձիճյանը⁴: Ծոփքը ներկայանում է իբրև Մեծ Հայքի Չորրորդ Հայք աշխարհի մի գավառ, որն այնքան էր հզոր, որ Ստրաբոնն ու այլ անտիկ պատմիչներ այն կոչել են փոքր թագավորություն. «Այնչափ էր իշխանություն ստրա, մինչև Սդրավոնի կոչել Փոքր թագավորություն»⁵:

Նոր ժամանակների պատմագիտության ոչ հայազգի ներկայացուցիչները հրատարակեցին ուսումնասիրություններ, որոնցում ավելի շատ տեղ հատկացնելով ոչ հայկական գրավոր սկզբնաղբյուրներին, դրամագիտությանը, հնագիտական պեղումների շնորհիվ ի հայտ եկած նոր նյութերին՝ փորձեցին ճշգրտել ու լրացնել հայկական ավանդական պատմագրության տվյալները: Այս ժամանակաշրջանում է սկսվում Ծոփքի թագավորության ուսումնասիրությունը, ընդ որում՝ սկզբնական շրջանում Ծոփքի առանձին արքաներ դիտարկվում են իբրև հայոց թագավորներ՝ առանց որոշակիացնելու պետական կազմավորումը:

¹ Տե՛ս **Չամչյանց Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 204:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 204-207:

³ Տե՛ս **Մովսես Խորենացի**, գիրք Բ, գլ. Դ-Ե:

⁴ Տե՛ս **Ինձիճեան Ղ.**, Հնախօսություն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի, հ. Բ, Վենետիկ, 1835, էջ 4-33: Հեղինակը Ծոփքին չի անդրադառնում նաև դրամներին նվիրված բաժնում (**Ինձիճեան Ղ.**, նշվ. աշխ., հ. Ա, Վենետիկ, 1835, էջ 241-242):

⁵ Տե՛ս **Ինձիճեան Ղ.**, Ստորագրություն հին Հայաստանեայց, Վենետիկ, 1822, էջ 47-51:

Ծովքի թագավորության ուսումնասիրության մեկնարկ կարելի է համարել 1754 թ. լույս տեսած Էրազմուս Ֆրյոլիհի աշխատասիրությունը, որը հատուկ քննարկման առարկա է դարձնում Արսամեսի, Քսերքսեսի և Սամոս Թեոսեբեոսի դրամները: Նա երեքին համարում է հայոց արքաներ՝ առանց որոշակիացնելու նրանց ղեկավարած պետական միավորները (ինչն այդ ժամանակաշրջանում հնարավոր չէր), սակայն միանգամայն իրավացիորեն մատնանշում է նրանց կառավարման ժամանակները¹:

1809 թ. լույս տեսած Թեոդոր Միոննեի դրամագիտական բազմահատոր ուսումնասիրության մեջ Հայաստանի արքաների բաժնում կողք կողքի տեղ են գտել Արսամեսի, Սամեսի, Քսերքսեսի, Արդիսարի, Միհրդատ Կալլինիկոսի, Արտավազդ Բ-ի և Տիգրան Դ-ի ու Էրատոյի դրամները²:

Էննիո Վիսկոնտիի 1811 թ. հրատարակած արվեստաբանական բազմահատոր ուսումնասիրության էջերում հատուկ բաժին է նվիրված Հայաստանի արքաներին, որում ներկայացվում են Արսամեսը, Սամեսը, Քսերքսեսը, Արդիսարը, ապա Փոքր Հայքի իշխան Միհրդատը, Մեծ Հայքի արքաներ Տիգրան Մեծը, Արտավազդ Բ-ն, Կոմագենեի արքա Անտիոքոս Բ-ն և Մեծ Հայքի արքա Պարթամասիրը (վերջինս գահընկեց արվեց 114 թ. Հռոմի Տրայանոս կայսեր կողմից և պատկերված է նրա հաղթաքանդակին): Համադրելով Քսերքսես արքայի և Արդիսարի դրամների առանձնահատկությունները՝ հեղինակը եզրակացնում է, որ Արդիսարը կարող էր լինել Քսերքսեսի որդին և թվագրվել Ք.ա II դարի կեսերով³:

1840 թ. Գուիդո Սանդերգերը հրատարակեց դրամ, որի դիմերեսին Հայկական կամ Տիգրանյան թագ կրող արքայի պատկերն էր՝ երկու կողմում ΖΑΔΡΑΙ-ΑΔΟΥ մակագրությամբ, իսկ դարձերեսին՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ տիտղոսը: Հեղինակն «արքայից արքա Չադրիադեսի» մակագրությամբ այդ դրամը վերագրեց Ծովքի թագավորության հիմնադիր Չարեհին⁴: Հետագա տարիներին այս դրամը (որի պատկերը Գ. Սանդերգերը զետեղել էր իր գրքի տիտղոսաթերթին) երկար ժամանակ համարվում էր Ծովքի Չարեհ արքայի թողարկածը կամ կեղծ, քանի որ վերջինս չէր կարող կրել «արքայից

¹ Մասնավորապես՝ հեղինակն Արսամեսին իրավացիորեն նույնացնում է Անտիոքոս Հիերաքսին ապաստան տված հայոց Արշամ արքայի հետ, իսկ Քսերքսեսին թվագրում Անտիոքոս Դ Եպիփանեսի ժամանակով (**Froelich E.**, *Duba de minnisari a liorumque Armeniae Regum numis et Arsacidarum Epocha*, Viennae, M DCC LIV (1754), p. 88-104):

² Տե՛ս **Mionnet T. E.**, *Description de médailles antiques, grecques et romaines*, t. IV, Paris, M DCCC IX (1809), p. 454-458:

³ Տե՛ս **Visconti E. Q.**, *Iconographie ancienne. Iconographie grecque*, vol. 2, Paris, 1811, p. 243-269 (table XLV):

⁴ Տե՛ս **Sandberger G.**, *De Zadriade, Armenie minore rege primo ejusque de stirpe ad numi inediti et scriptorum antiquorum fide*, Francofurti A. M., 1840, p. 1-34 (աշխատանքում վկայակոչվում են նաև Չարեհին և նրա հաջորդներին վերաբերող անտիկ հեղինակների տեղեկությունները):

արքա» տիտղոսը¹: Հարցի հանգուցալուծումը տեղի ունեցավ միայն մեկուկես դար անց, երբ ցույց տրվեց, որ դա ոչ թե Ծոփքի Չարեհի, այլ Տիգրան Մեծի որդի Չարեհի դրամն է, որն ապստամբելով հոր դեմ՝ նրա տիտղոսը յուրացնելով հատել է իր անունով դրամ²:

Ֆելիսիեն դե Սուլսին 1855 թ. շրջանառության մեջ դրեց Արդիսար արքայի մի նոր և լավ պահպանված դրամ՝ լիովին կիսելով Էննիո Վիսկոնտիի տեսակետներն այդ արքայի վերաբերյալ³: Երկու ուսումնասիրողներն ընդգծում են, որ հայոց արքայի մայրաքաղաքն Արշամաշատն էր, որը գտնվում էր Ծոփքում:

1859 թ. լույս տեսավ ֆրանսացի ականավոր հայագետ Վիկտոր Լանգլուայի հայկական դրամագիտությանը նվիրված աշխատությունը, որտեղ նա մինչ այդ հայտնի Արսամեսին, Սամեսին, Քսերքսեսին և Արդիսարին համարեց ոչ միայն հայոց արքաներ, այլև փորձեց որոշակիացնել նրանց կառավարած պետությունները: Նա ներկայացրեց երկու կրտսեր հայկական պետություններ՝ «Սամոսատի հայոց թագավորությունը»՝ Սամոս արքայով (Ք.ա. մոտ 150 թ.), և «Արշամաշատի հայոց թագավորությունը»՝ Արշամ (Արսամես, Ք.ա. 245 թ.), Քսերքսես (Ք.ա. 174-164 թթ.) և Արդիսար (Ք.ա. II դարի կես) արքաներով⁴: Թագավորություններից առաջինը մենք այսօր կոչում ենք Կոմմագենեի, իսկ երկրորդը՝ Ծոփքի: Որոշակիության համար նշենք, որ Վ. Լանգլուայի նշած Սամոս արքան ժամանակակից ընկալմամբ Կոմմագենեի արքա Սամոս Բ-ն է, Արշամը՝ Պոլիենոսի հիշատակած հայոց արքան, որն ապաստան է տվել Սելևկոս Բ-ի ապստամբ եղբայր Անտիոքոս Հիերաքսին, իսկ Քսերքսեսը՝ Սելևկյան Անտիոքոս Դ արքայի քրոջ հետ ամուսնացած և նրա ձեռքով սպանված արքան է (հետագայում մի շարք ուսումնասիրողներ նրան կապեցին Անտիոքոս Գ-ի հետ): Փաստորեն, Վ. Լանգլուայի դրամագիտական հետազոտությամբ սկսվում է Ծոփքի թագավորության՝ որպես առանձին պետության ուսումնասիրությունը, որը հեղինակը կոչում է «Արշամաշատի հայոց թագավորություն»՝ նշելով միայն երեք գահակալի անունները՝ իրենց դրամներով:

¹ Դրամի ուսումնասիրության պատմությունը տե՛ս **Ասրպետ**, Հայ թագաւորների դրամները. Յետ Աղէքսանդրեան շրջան // «Ազգագրական հանդէս», գիրք XXIII, 1913, թիւ 2, էջ 33-34, **Bedoukian P. Z.**, Coinage of the Artaxiads of Armenia, London, 1978, p. 46, **Պտուկեան Ջ.**, Արտաշէսեան հարստութեան դրամները, Վիեննա, 1983, էջ 7, 41, **Մուշեղյան Խ.**, Դրամական շրջանառությունը Հայաստանում, Երևան, 1983, էջ 69, **Nersessian Y. T.**, Armenian Coins and their Values, Los Angeles, 1995, p. 54 և այլն:

² Տե՛ս **Համբարձումյան Ա.**, Արքայից արքա Չարեհի ինքնության և հարակից որոշ հարցերի մասին // Երիտասարդ արևելագետների հանրապետական 19-րդ գիտական նստաշրջան, Չեկուցումների թեզիսներ, Երևան, 1998, էջ 18-20:

³ Տե՛ս **De Saulcy F.**, Le roi Abdissar // « Bulletin archéologique de l'Athenaeum français », Paris, 1855, n° 12, p. 101:

⁴ Տե՛ս **Langlois V.**, Numismatique de l'Arménie dans l'antiquité, Paris, 1869, p. 6-19:

1877 թ. Ջուլիոս Ֆրիդլենդերը, հրատարակելով մի քանի «սատրապական դրամներ», ենթադրեց, որ դրանցից մի քանիսը կարող են պատկանել հայ գահակալներին: Մասնավորապես, նա մատնանշեց միմյանց նման երկու դրամ, որոնք ունեին ΔΣΑRI ANISΑΑΩ և MOPI ΣΑRI մակագրությունները¹:

Նույն թվականին Օտտո Բլաուն հրատարակեց «Ծովքի տիրակալները և նրանց դրամները» ուշագրավ հոդվածը՝ կատարելով մի շարք կարևոր դիտարկումներ: Նա Ծովքի թագավորության սկիզբ համարեց Ք.ա. 190 թվականը, երբ Ջարեհը Մագնեսիայի ճակատամարտից հետո հռչակվեց անկախ թագավոր: Իսկ մինչ այդ իշխած Արդոաստեսին, Ք.ա. մոտ 260 թ. առանց անվան հիշվող հայոց արքային, Արսաբեսին (Արսամես, Ք.ա. մոտ 230 թ.), Արդիսարեսին, Քսերքսեսին (Ք.ա. մոտ 215 թ.) և Ջարեհին (Ք.ա. մոտ 200 թ.) համարեց Արևմտյան Հայաստանի ստրատեգներ և արքաներ (Արևելյան Հայաստանը նրա մոտ համապատասխանում է Մեծ Հայքին)²:

Օ. Բլաուն Ջ. Ֆրիդլենդերի հրատարակած վերոնշյալ դրամները վերագրեց Ծովքի արքաներին: Մասնավորապես, ΔΣΑRI ANISΑΑΩ մակագրության առաջին հատվածն առաջարկեց վերականգնել «Ջարի[ադրիս]»՝ Ջարեհ, իսկ երկրորդը՝ հայրանուն՝ «Անիսադես»: Երկրորդ դրամի MOPI ΣΑRI մակագրությունը նա առաջարկեց վերծանել՝ «Մորի[ֆիլիզ որդի] Ջարի[ադրեսի]»³:

Դեռևս 1870 թ. Մխիթարյան հայրերից Կլեմենս Սիբիլյանը հրատարակել էր Հայաստանին վերաբերող երեք մետաղադրամներ, որոնցից մեկը, որ կրում էր «Արշակ արքայի» մակագրությունը, նա հակված էր համարելու (ըստ Մովսես Խորենացու) Արշակունյաց հայկական ճյուղի հիմնադիր Վաղարշակի որդի, Մեծ Հայքի արքա Արշակ Ա-ի դրամը⁴: Օ. Բլաուն, սակայն,

¹ Տե՛ս **Friedlander J.**, Satrapenmünzen // «Zeitschrift für Numismatik», Vierter Band, Berlin, 1877, S. 266-272:

² Տե՛ս **Blau O.**, Die Herren von Sophene und deren Münzen // «Numismatische Zeitschrift», Neunter Band, Wien, 1877, S. 90-114:

³ Մորֆիլիզին Օ. Բլաուն նույնացրեց Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» էջերից հայտնի Մորփյուղիկեսի հետ, որը, ինչպես նշվեց, մակեդոնացիների ժառանգներից էր և միավորել էր Լազիկան, Պոնտոսը, Փոյուզիան, Կապադովկիան ու այլ տարածքներ, սակայն ի վերջո պարտվեց Արշակունյաց հայկական ճյուղի հիմնադիր Վաղարշ արքային (**Մովսես Խորենացի**, գիրք Բ, գլ. Դ-Ե): Օ. Բլաուն դրամի մակագրության իր մեկնաբանությամբ Մորֆիլիզ-Մորփյուղիկեսին դարձրեց Ծովքի թագավորության հիմնադիր Ջարիադրես-Ջարեհի որդին և հաջորդը (**Blau O.**, նշվ. աշխ., էջ 107-110): Այս առաջին իսկ հայացքից տարօրինակ նույնացմանն ու մեկնաբանությանը հետագայում հետևեցին մի շարք ուսումնասիրողներ:

⁴ Տե՛ս **Sibillan Cl.**, Drei sehr seltene Münzen armenischer Dynasten // «Numismatische Zeitschrift», Zweiter Band, Wien, 1870, S. 343-345: Կ. Սիբիլյանին հղելով՝ Ալֆրեդ ֆոն Մալլեթը ևս գտնում էր, որ կան «Արշակ արքայի» մակագրությունը կրող ոչ պարթևական դրամներ, որոնք կարող էին լինել հայկական (**Von Sallet A.**, Die ältesten Tetradrachmen der Arsaciden // «Zeitschrift für Numismatik», Erster Band, Berlin, 1874, S. 312):

առաջարկեց Կ. Սիբիլյանի հրատարակած Արշակ արքայի դրամը վերագրել Ծոփքի արքա Արշակին (Արսակես, Արտանես)¹:

Ի մի բերելով բոլոր դիտարկումները՝ Օ. Բլաուն ստացավ բուն Ծոփքի թագավորության արքայացանկի հետևյալ պատկերը.

Զարեհ (Ք.ա. 190-165 թթ.),

Մորֆիլիզ (մինչև Ք.ա. 148 թ.),

Շարաշան² (Ք.ա. 148 - ?),

Արսակես (? - Ք.ա. 72 թ.):

1890 թ. հրատարակվեց գերմանացի ուսումնասիրողներ Կառլ Հյուսանի և Օտտո Փուխշթայնի «Ճանապարհորդություն Փոքր Ասիայում և Հյուսիսային Սիբիլայում» գիրքը, որով Կոմմագենեի Նեմրութի սրբավայրը լայնորեն հայտնի դարձավ գիտական աշխարհին: Երկհատոր կոթողային ուսումնասիրության էջերում հրատարակվեցին Նեմրութի հուշարձանախմբի այն ժամանակ հայտնի արձանագրությունները, որոնց մեջ էին սրբավայրը կառուցող Անտիոքոս Ա-ի՝ հայրական գծով Երվանդական նախնիների արձաններն ու դրանց գրությունները: Մասնավորապես հիշատակվում էին Հայաստանի Արոանդես (Օրոնտաս-Երվանդ Բ) սատրապը, որին Քսենոֆոնը հիշատակում է Ք.ա. 401 թ., այնուհետև Արոանդես արքան (որը Գավգամելայի ճակատամարտից հետո Մեծ Հայքն անկախ հռչակած Օրոնտաս-Երվանդ Գ-ն է), Սամոս և Արսամես արքաները (վերջինս Ք.ա. III դարում Սելևկյան տիրակալ Սելևկոս Բ-ի դեմ ապստամբած Անտիոքոս Հիերաքսին ապաստան տված Հայոց արքան է): Գերմանացի հետազոտողները մատնանշեցին նրանց՝ իբրև ամբողջ Հայաստանի գահակալների, ընդգծելով նրանց, սրբավայրը կառուցող Անտիոքոս Ա-ի և Տիգրան Մեծի կապը (թագի, հանդերձանքի և այլ խորհրդանիշերի միջոցով)³:

Թեոդոր Ռեյնաքը Կոմմագենեի արքայատոհմին նվիրված աշխատանքում հանգամանորեն ցույց է տալիս, որ կոմմագենյան արքաներն ուղիղ գծով շառավիղն են Ք.ա. VI դարից հիշատակվող Երվանդունյաց տոհմի

¹ Ստրաբոնի հիշատակած Ծոփքի արքա Արտանեսը, որին հաղթեց Տիգրան Մեծը, Ստեփան Բյուզանդացու երկում կոչվում է «Արսակես» (տե՛ս **Stephani Byzantii**, *Ethnica*, vol. IV, Berlin, 2016, S. 244-245): Օ. Բլաուն գտնում էր, որ հենց այս Արսակես-Արտանեսին է պատկանում հիշյալ դրամը: Հեղինակը հողվածում կիրառում է XIX դարավերջին ընդունված խորենացիական ժամանակագրական համակարգը, որը շատ հարցերում չի ընդունվում այսօր: Ըստ այդմ, Արսակեսն իշխել է մինչև Ք.ա. 72 թ. (**Blau O.**, նշվ. աշխ., էջ 111-113):

² Շարաշանի՝ որպես Ծոփքի արքայի գետեղումը գահացանկում Օ. Բլաուն կատարում է նույն տրամաբանությամբ: Նա վկայակոչում է Մովսես Խորենացու գրքից Մար Աբաս Կատինայի տեղեկությունը, ըստ որի Վաղարշակը Տիգրիս գետի ափին գտնվող Ասորեստանին սահմանակից գավառների մեծ բղեշխ և կուսակալ է նշանակում Շարաշանին (գիրք Բ, գլ. Ը): Այնուհետև, նման մի դրամի վրա կարդալով ՏԱՐԱ մակագրությունը, այն մեկնաբանում է իբրև Շարաշան անվան սկզբնամաս (**Blau O.**, նշվ. աշխ., էջ 110-111):

³ Տե՛ս **Hümann K., Puschtein O.**, *Reisen in Kleinasien und Nordsyrien*, Textband, Berlin, 1890, S. 283-287, 304-309:

ներկայացուցիչների (այդ թվում՝ Արտասուրայի, Արոանդես կամ Օրոնտաս Բ-ի, Արոանդես Գ-ի, Արսամեսի), որոնք եղել են Հայաստանի սատրապներ ու արքաներ: Նա անդրադառնում է նաև Ծոփքի մայրաքաղաք Արշամաշատում իշխող Քսերքսեսին և Արդիասարին՝ գտնելով, որ նրանք Երվանդական արքայատոհմի ուղիղ գծով ժառանգները չեն¹:

Միհրդատ Եվպատորին նվիրված աշխատության մեջ Թ. Ռեյնաքը հիշատակում է Սելևկյանների հետ առնչված Հայաստանի արքաներին՝ Արդոատեսին (Ք.ա. 301 թ.), Ք.ա. 260 թ. առանց անվան վկայված հայոց արքային, Արշամին (Ք.ա. մոտ 240 թ.) և Քսերքսեսին (Ք.ա. մոտ 215 թ.), անդրադառնում նաև Ծոփքի թագավորությանը՝ Չարեհից մինչև Արտանես, որին Տիգրան Մեծը հաղթելով՝ Ծոփքը վերամիավորեց Մեծ Հայքին: Անդրադարձ է կատարվում նաև Ծոփքի գործերին Արիարաթ Ե-ի միջամտության, աջակցության դիմաց Տոմիս ամրոցը ստանալու, ապա Ծոփքի կողմից այն հետ գնելու պատմությանը²:

1890 թ. Էռնեստ Բաբելոնը լույս ընծայեց Հայաստանի, Կոմմագենեի և Սիրիայի դրամագիտությանը նվիրված հիմնարար մի ուսումնասիրություն: Ելնելով դրամագիտական և զուգահեռ գիտակարգերի տվյալներից, նա վերականգնեց Ծոփքի հայկական թագավորների հետևյալ գահացանկը³.

Արսամես⁴ – Ք.ա. 230 թ.,

Արդիասարես – Ք.ա. 200 թ.,

Չարիադրես – Ք.ա. 190 թ.,

Քսերքսես (Շավարշ ?) – Ք.ա. 170 թ.,

Մորֆիլիզ (Ք.ա. 150-148 թթ.),

Շարաշան (Քսերքսես ?, Ք.ա. 148 - ?),

Արտանես (Արսակես, Ք.ա. 74-70 թթ.):

1895 թ. Յոզեֆ Մարկվարտն անդրադառնում է Ծոփքի թագավորության պատմության որոշ հարցերի՝ մասնավորապես մերժելով ΔΣΑΡΙ ΑΝΙΣΑΔΩ և ΜΟΡΙ ΣΑΡΙ մակագրություններով դրամները Ծոփքի արքա Չարեհի հետ

¹ Տե՛ս **Reinach Th.**, La dynastie de Commagène // « Revue des études grecques », Paris, 1890, v. III, p. 362-380:

² Տե՛ս **Reinach Th.**, Mithridate Eupator, roi de Pont, Paris, 1890, p. 103-105: Նշենք, որ Թ. Ռեյնաքի այս աշխատանքի՝ մեզ հետաքրքրող հատվածը գրեթե ամբողջությամբ Անտոն Գարազյանը թարգմանաբար մեջբերում է իր «Քննական պատմություն Հայոց» բազմահատոր աշխատության երկրորդ մասում: Տե՛ս **Գարազյան Ա. Մ.**, Քննական պատմություն Հայոց, մասն Բ, Թիֆլիս, 1895, էջ 130-132:

³ Տե՛ս **Babelon E.**, Les rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène, Paris, 1890, p. CXCI-CC, նաև կատալոգի էջ 211-212, 229-230, աղ. XXIX, նկ. 1-7: Է. Բաբելոնի այս արքայացանկը տարիներ անց իր աշխատանքում նույնությամբ մեջբերում է Լեոն (**Լեո**, Երկեր, հ. 1, 1966, էջ 291-292: Քարասպեսի անունը Լեոյի մոտ Շարասպես է):

⁴ Արսամեսից առաջ հեղինակը Հայաստանի գահակալների ցանկում նշում է Քարասպեսին՝ համարելով նրան «անհայտ թագավոր»: Հետագայում որոշ ուսումնասիրողներ Քարասպեսին ևս ընդգրկեցին Ծոփքի գահացանկում:

կապելու տեսակետը: Նա շեշտում է, որ դրամները կապադովկիական են, իսկ «Ջարի»-ն մեկնաբանում որպես խաթերենից եկող «Ջիրաս» տիտղոս, որը, ըստ Պ. Յենսենի, կապվում է հայերեն «ծեր» բառի հետ և նշանակում է «ծեր, ավագ»¹:

Նորահայտ տեղեկությունները, որոնք առավելապես դրամագիտական բնույթի էին, անմիջապես քաղաքացիություն չէին ստանում ավանդական պատկերացումների կողքին կամ դրանց փոխարեն: Օրինակ, Ղևոնդ Ալիշանը, հիշատակելով հանդերձ, անհավանական է համարում եվրոպական դրամագետների տեղեկությունները Ջարեհի և Մորփյուղիկեսի (Մորֆիլիգի) վերաբերյալ. «*Եւրոպացի գիտնական դրամագետք ոմանք՝ փոքրիկ պղնձէ դրամի մի վրայ այդ անուան նմանութիւն տեսնելով՝ իրեն կ'ընծայեն, զոր և կարծեն ոմանք որդի Ջահրատայ (կամ Ջարեհատրայ) Ծովաց թագաւորի երկուքն ալ անհաւանականք*»²:

Հայաստանի մի մեծ ժամանակաշրջանի (Ք. ա. 190 – Ք. ծ. 428 թթ.) պատմությանը նվիրված աշխատության մեջ Հարություն Աստուրյանը անդրադարձներ է կատարում Ծովքի թագավորությանը՝ հաճախ հարցական նշաններով հիշատակով հետևյալ արքաներին³.

Արշամ (Ք.ա. 235 ?),
Քսերքսես (Ք.ա. 217 ?),
Ջարեհ (Ք.ա. 190-163 թթ.),
Մերուժան (Ք.ա. 163-ից),
Արտանես (մինչև Ք.ա. 94 թ.),
Սոհեմոս (54 թ.):

Ատրպետը հայոց արքաների դրամներին նվիրված հոդվածաշարում Ծովքի կամ Արևմտյան Արմենիայի գահացանկը, ըստ գրավոր սկզբնաղբյուրների և հատկապես դրամագիտական նյութի, ներկայացնում է հետևյալ կերպ.

Արշամես⁴ (Ք.ա. 230 թ.),
Արդիսարես (Ք.ա. 200 թ.),
Քսերքսես (Ք.ա. 170 թ.),
Ջարեհ (Ք.ա. 190 թ.),
Մորփիլիք (Ք.ա. 150-148 թթ.)⁵:
Հին Հայաստանի պատմության լուսաբանման գործում մեծ նշանակու-

¹ Տե՛ս **Marquart J.**, Untersuchungen zur Geschichte von Eran // «Philologus: Zeitschrift für das classische Altertum», Vierundfünfzigster Band, Göttingen, 1895, S. 504-506, 521-526:

² **Ալիշան Ղ.**, Հայապատում. Պատմութիւն Հայոց, հ. Ա, Վենետիկ, 1901, էջ 74-75:

³ Տե՛ս **Աստուրեան Հ. Յ.**, Քաղաքական վերաբերություններ ընդմէջ Հայաստանի և Հռովմայ 190-էն ն. Ք. մինչեւ 428 յ. Ք, Վենետիկ, 1912, էջ 12, 18-22, 33-34, 169, 215:

⁴ Արշամից առաջ հեղինակը, հետևելով Է. Բաբելոնին, Հայաստանի գահակալների ցանկում է ընդգրկում Հարասպեսին (Քարասպես, Ք.ա. 316 թ.)՝ նշելով նրա մասին տեղեկությունների բացակայությունը գրավոր սկզբնաղբյուրներում:

⁵ Տե՛ս **Ատրպետ**, նշված աշխ., էջ 28-35:

թյուն ունեցան Միսիթարյան միաբան Հովսեփ Սանտալճյանի աշխատանքները, մասնավորապես Հայաստանի նախաքրիստոնեական ժամանակաշրջանի պատմությանը նվիրված երկհատորյակը: Նրա մոտ Ծովփի թագավորության արքայացանկն ունի հետևյալ պատկերը.

Արշամ (Ք.ա. մոտ 230-210 թթ.),
Քսերքսես (Ք.ա. մոտ 210-200 թթ.),
Զարեհ (Ք.ա. 200-189/-160 թթ.),
Մերուժան (Միթրոբուզանես, Ք.ա. 163 թվականից),
Արտանես (մինչև Ք.ա. 94 թ.),
Տիգրան Կրտսեր (Ք.ա. 66 թ.),
Սոհեմոս – (54 թ.)¹:

Հայաստանի դրամագիտությանը նվիրված ընդհանրացնող աշխատության էջերում Կարապետ Բասմաջյանը Ծովփը և նրա գահակալներին ներկայացնում է երկու հայկական կրտսեր թագավորություններում, որոնք, ըստ նրա, գոյություն են ունեցել Մեծ Հայքի կողքին².

Փոքր Հայքի և Փոքր Ծովփի թագավորություն

Քարասպես (Ք.ա. 260-240? թթ.),
Արսամես կամ Արշամ (Ք.ա. 240-210? թթ.),
Արդիսարես (Ք.ա. 210 ?-190 ? թթ.),
Քսերքսես (Ք.ա. 190 ?-170 թթ.):

Մեծ Ծովփի և Փոքր Հայքի թագավորություն

Զարիադրես կամ Զարեհ կամ Զահրադ (Ք.ա. 190-165 թթ.),
Միթրոբուզանես (Ք.ա. 165-150 ? թթ.),
Սորփիլիզոս (Ք.ա. 150 ?-148 թթ.),
(անհայտ)

Արտանես (Ք.ա. 100?-93 թթ.):

Ներկայացված արքաներին մենք դեռ կանոնադառնանք, սակայն նշենք, որ երբեք որևէ սկզբնաղբյուրում չեն հիշատակվել «Փոքր Հայքի և Փոքր Ծովփի», «Մեծ Ծովփի և Փոքր Հայքի» միացյալ հայկական թագավորություններ:

Նիկողայոս Ադոնցը 1930-ականների երկրորդ կեսին գրած, սակայն անտիպ մնացած և միայն վերջերս հրատարակված աշխատանքում Սամոսին և Արշամին համարում է ընդհանուր հայոց արքաներ, իսկ Ծովփի թագավորությունը սկսում է Զարեհով.

Զարեհ – Ք.ա. 190 թվականից հետո,
Քսերքսես – մինչև Ք.ա. 166/165 թ.,
Մերուժան (Քսերքսեսի եղբայրը) – Ք.ա. 164 թվականից,

¹ Տե՛ս **Sandalgian J.**, Histoire documentaire de l'Arménie des âges du Paganism (1410 av.-305 apr. J.-C.), t. II, Rome, 1917, p. 414-418, 425-426, 444-445, 474-475, 517-518:

² Տե՛ս **Բասմաջեան Կ.**, Հայկական ընդհանուր դրամագիտություն և Հայաստանի վերաբերեալ դրամներ, Վենետիկ, 1936, էջ 25-33:

Արտանես – մինչև Բ.ա. 94 թ.,
Տիգրան Կրտսեր – Բ.ա. 66 թ.¹:

1945 թ. լույս տեսած «Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության» ուսումնասիրության առաջին հատորում Հակոբ Մանանդյանը ներկայացնում է Ծոփքի թագավորության հետևյալ գահակալներին.

Արշամ – Բ.ա. մոտ 230 թ.,
Քսերքսես – Բ.ա. մոտ 212 թ.,
Զարեհ – Բ.ա. 189 թվականից,
Արկաթիոս (Զարեհի որդի),
Մերուժան (Զարեհի որդի),
Արտանես – մինչև Բ.ա. 94 թ.,
Տիգրան Կրտսեր – Բ.ա. 66 թ.
Սոհեմոս – 54-63 թթ.²:

1950-ական թվականներին խորհրդահայ պատմագիտության մեջ ձևավորվում է մի տեսակետ, ըստ որի՝ Բ.ա. 270-260-ական թթ. Մեծ Հայքից անջատվել են Ծոփքն ու Կոմմագենեն՝ կազմելով միացյալ թագավորություն: Բ.ա. 220-ական թվականներին, Սելևկյանների միջամտության հետևանքով, այդ միացյալ թագավորությունը պառակտվել է՝ վերածվելով Ծոփքի ու Կոմմագենեի երկու անկախ թագավորությունների: Բ.ա. 201 թ. դրանք նվաճվել են Սելևկյանների կողմից, իսկ Բ.ա. II դարի առաջին կեսին կրկին դարձել անկախ թագավորություններ (Ծոփքը՝ 189 թ., Կոմմագենեն՝ 163 թ.): Այս տեսակետն ամրագրվեց «Հայ ժողովրդի պատմություն» ակադեմիական ութհատորյակում³, «Հայկական սովետական հանրագիտարանում»⁴, տեղ գտավ բուհական և դպրոցական դասագրքերում՝ ստանալով համընդհանուր ճանաչում խորհրդահայ պատմագիտության մեջ:

Այս տեսության գլխավոր հեղինակը Գևորգ Տիրացյանն էր, որի աշխատանքներում⁵ հանդիպում է գահացանկի հետևյալ պատկերը՝

Ծոփք-Կոմմագենեի միացյալ թագավորություն

¹ Տե՛ս **Ադոնց Ն.**, Երկեր, հ. Դ, Երևան, 2009, էջ 442-454, 459, 476, 503-504:

² Տե՛ս **Մանանդյան Հ.**, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության // **Մանանդյան Հ.**, Երկեր, հ. Ա, Երևան, 1977, էջ 111-116, 124, 141, 233, 321, 423, 428:

³ Տե՛ս **Տիրացյան Գ. Ա.**, Հայաստանը մ. թ. ա. III դարում // Հայ ժողովրդի պատմություն (այսուհետև՝ ՀԺՊ), հ. I, Երևան, 1971, էջ 512-516, **Սարգսյան Գ. Խ.**, Հայկական պետությունների ազատագրումը Սելևկյանների գերիշխանությունից // Նույն տեղում, էջ 521-522, տե՛ս նաև Ժամանակագրություն // Նույն տեղում, էջ 922:

⁴ Տե՛ս **Հարությունյան Բ.**, Ծոփք // «Հայկական սովետական հանրագիտարան», հ. 5, Երևան, 1979, էջ 139-141, **Տիրացյան Գ.**, Կոմմագենե // Նույն տեղում, էջ 543-544:

⁵ Տե՛ս **Тирацян Г.**, Страна Коммагена и Армения // «Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների», 1956, թիվ 3, էջ 73-74, *նույնի՝* Երվանդյան Հայաստանի տարածքը (մ. թ. ա. VI դ. վերջ – մ. թ. ա. III դ. վերջ) // «Պատմա-բանասիրական հանդես» (այսուհետև՝ «ՊԲՀ»), 1981, թիվ 2, էջ 83-84:

Սամնու – ք.ա. 270-ական թթ. մինչև III դ. կես,
Արշամ – ք.ա. 240-230-ական թթ.,
Շոփքի թագավորություն
Քսերքսես – ք.ա. մոտ 220 թ. - ք.ա. III դ. վերջ,
Զարեհ – ք.ա. 189 թվականից:

Ակադեմիկոս Գագիկ Սարգսյանը, բոլոր հիմնական կետերում ընդունելով Գ. Տիրացյանի մոտեցումները, դարձավ Շոփք-Կոմմագենեի միացյալ թագավորության տեսության գլխավոր ամրապնդողներից մեկը խորհրդահայ պատմագրության մեջ¹:

1959 թ. Ժորժ Լե Ռիդերը հրատարակեց Քսերքսես արքայի դրամին բոլոր չափանիշներով շատ նման մի նմուշ, որին կիսատ պահպանված ...ABANO[Y] արքայանունն առաջարկում է վերականգնել [ART]ABANO[Y]՝ Արտաբանոս (Արտավան) և ըստ այդմ Շոփքի գահացանկում ավելացնել նոր արքայանուն²:

Նույն թվականին լույս տեսավ «Խարբերդ եւ անոր ոսկեղէն դաշտը» մեծածավալ հուշամատյանը, որտեղ նյութերից երկուսում հատուկ անդրադարձ կա Շոփքի թագավորությանը: Նախ համառոտ ակնարկով անդրադառնալով Շոփքի հնագիտական պատկերին՝ Հայկ Արամյանը Շոփքի թագավորության առաջին ներկայացուցիչ է համարում Արսամեսին ք.ա. III դարում (առանց գահաժամկետի որոշակիացման), թագավորության լիակատար անկախության հիմնադիր՝ Զարիադրեսին (ք.ա. 189-ից), իսկ վերջին արքա՝ Արտանեսին³: Նույն հուշամատյան-ժողովածուի էջերում տեղ է գտել Արշակ Ալպոյաճյանի «Պատմական անցեալը Շոփաց աշխարհին» ծավալուն բաժինը, որում Շոփքի թագավորությունը թվագրվում է ք.ա. 331-94 թվականներով՝ բաժանվելով երեք փուլերի⁴:

ա. ք.ա. 331-301 – բոլորովին անկախ,

բ. ք.ա. 301-190 – կիսանկախ (Սելևկյան գերիշխանության ներքո),

գ. ք.ա. 190-94 – կրկին անկախ:

Հեղինակը նշում է, որ առաջին շրջանի մասին ոչ մի փաստ չունի, իսկ երկ-

¹ Տե՛ս **Սարգսյան Գ. Խ.**, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, Երևան, 1966, էջ 118-119, 123-125, *նույնի*՝ Անտիոքոս Գ Սելևկյանը և հայկական պետությունները // «Բանբեր Երևանի համալսարանի» (այսուհետև՝ «ԲԵՀ»), 1969, թիվ 1, էջ 41-69, *նույնի*՝ Հայկական պետությունների ազատագրումը Սելևկյանների գերիշխանությունից // ՀԺՊ, հ. I, էջ 521-522 և այլն:

² Տե՛ս **Le Rider G.**, Monnaies grecques acquises par le Cabinet des Médailles en 1959 // «Revue numismatique», 1959, t. 2, p. 21-22:

³ Տե՛ս **Արամեան Հ. Ա.**, Մամուրեթ-իլ-Ազիզի եւ Խարբերդի շրջանը. հնագիտական պեղումներ // Խարբերդ եւ անոր ոսկեղէն դաշտը. Յուշամատեան ազգային-պատմական-մշակութային եւ ազգագրական (աշխատասիրեց եւ կազմեց Վահէ Հայկ), Նիւ Եորք, 1959, էջ 169 (տեքստում Արտանես անունը տպված է վրիպակով՝ Արտամես):

⁴ Տե՛ս **Ալպոյաճեան Ա.**, Պատմական անցեալը Շոփաց աշխարհին // Խարբերդ եւ անոր ոսկեղէն դաշտը, Յուշամատեան ազգային-պատմական-մշակութային եւ ազգագրական (աշխատասիրեց եւ կազմեց Վահէ Հայկ), Նիւ Եորք, 1959, էջ 224-231:

րորդ և երրորդ շրջանների համար առաջարկում է պատմագիրների տվյալների ու դրամների մակագրությունների հիմամբ վերականգնվող «Ծովքի ենթադրեալ վեհապետներու» հետևյալ ցանկը՝ նշելով, սակայն, որ նրանց բոլորի մասին «կարելի չէ վստահորեն ըսել, թե անոնք Ծովքի թագաւորներ են».

Քարասպէս կամ Հարասպէս,
Արշամ,
Աբտիսարէս,
Քսերքսէս (= Շաւարշ) – 212 թ.,
Զարեհ,
Միթրոբուզանէս (= Մեհրուժան),
Մորփիլիզոս,
Արտանէս¹:

Կիրիլ Թումանովը Երվանդունիների նվիրված ուսումնասիրության մեջ Շամին, Արշամին, Քսերքսէսին և Աբդիսարէսին համարում է Ք.ա. III դարում իշխած Մեծ Հայքի արքաներ, որոնք հաջորդել են Օրոնտես (Երվանդ) Գ-ին և նախորդել Օրոնտես (Երվանդ) Դ-ին: Իսկ Ծովքի թագավորությունը նա սկսում է Զարեհով և ավարտում Արտանէսով, որին համարում է Օրոնտես Ե: Ք.ա. 69 թ. հիշատակվող Մեհրուժանին (Միթրոբուզանէսին) Կ. Թումանովը համարում է Ծովքի փոխարքա²: Նրա վերականգնած Ծովքի թագավորության արքայացանկն ունի հետևյալ պատկերը՝

Զարիադրէս (Զարեհ) – Ք.ա. 190 թ.,
Միթրոբուզանէս (Մեհրուժան) Ա,
Օրոնտես Ե (Արտանէս) – Ք.ա. 95 թ.,
Միթրոբուզանէս (Մեհրուժան) Բ, Ծովքի փոխարքա – Ք.ա. 69 թ.:

Համբարձում Գասպարյանը «Չմշկածագ եւ իր գիւղերը» աշխատության մեջ բերում է Ծովքի թագավորության մի չափազանց վիճահարույց գահացանկ՝ «1. Սամէս, 2. Արշամ (240 թ.), 3. Աբդիսարէս (200 թ.), 4. Քսերքսէս, 5. Միթրոբուզանէս, 6. Մեհրուժան (165 թ.), 7. Զարեհ (123 թ.), 8. Որդանէս (93 թ.)»³:

Միմոն Կրկյաշարյանը զարմանալիորեն Ծովքը համարում է մեկն այն հայկական թագավորություններից, որոնք ստեղծվել էին «այն բանից հետո, երբ Աքեմենյանների թագավորությունը դադարեց գոյություն ունենալուց», ապա կարծիք հայտնում, որ Մեծ Հայքի և Փոքր Հայքի նման Ծովքը ևս վերջ-

¹ Տե՛ս **Ալլոյաճեան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 230-231:

² Տե՛ս **Toumanoff C.**, *Studies in Christian Caucasian History*, Washington, 1963, p. 279-282, 290-294:

³ **Գասպարյան Հ. Յ.**, Չմշկածագ եւ իր գիւղերը, (հրատ. տեղը չի նշված), 1969, էջ 12-13: Հեղինակն էջ 12-ում Ծովքի առաջին արքա է համարում Արշամին, իսկ 13-ում՝ Սամեսին, զարմանալիորեն առանձին արքաներ են համարվում Միթրոբուզանէսը և Մեհրուժանը, մինչդեռ դա նույն արքայանվան հունական և հայկական տարբերակներն են: Անհասկանալի է նաև, թե հեղինակն ինչ հիմնավորմամբ է Ք.ա. 189 թ. Ծովքն անկախ հռչակած Զարեհին թվագրում Ք.ա. 123 թ., նաև՝ ինչու է Արտանէսի անունը խմբագրում և դարձնում «Որդանէս»:

նականապես չի նվաճվել Մակեդոնացու կամ Սելևկյանների կողմից՝ պահպանելով ներքին ինքնուրույնությունը¹: Ըստ նրա՝ Ծովքն անկախ է հռչակել Արշամը մոտ Ք.ա. 240 թ.: Նրան հաջորդել է Քսերքսեսը, որին Սելևկյան արքա Անտիոքոս Գ-ն Ք.ա. 212 թ. ամուսնացնում է իր քրոջ հետ, իսկ հետագայում սպանել տալիս վերջինիս միջոցով: Այնուհետև՝ Ք.ա. 189 թվականից մինչև Տիգրան Մեծի կողմից Ծովքի գրավումը, Ս. Կրկյաշարյանը հիշատակում է թագավորության երեք արքայի՝ Չարեհին, նրա որդի Մերուժանին (որը գահ է բարձրացել Կապադովկիայի Արիարաթես 5-րդ արքայի (Ք.ա. 163-130 թթ.) օգնությամբ), և վերջում՝ Արտանեսին²:

Ծովքի թագավորության պատմությանն ու աշխարհագրական ընդգրկմանը մի քանի աշխատանքներում անդրադարձել է Բ. Հարությունյանը: Նա Ծովքի արքայացանկն առավել ամփոփ ներկայացրել է «Հայկական սովետական հանրագիտարանի» «Ծովք» հոդվածում³.

Ծովք- Կոմմագենեի միացյալ թագավորություն

Սամոս – Ք.ա. III դ. կես,

Արշամ – Ք.ա. մոտ 240-220 թթ.,

Ծովքի թագավորություն

Քսերքսես – Ք.ա. մոտ 220 թ. - Ք.ա. III դ. վերջ,

Չարեհ – Ք.ա. 190 թ. հետո,

Արկաթիոս – սպանվել է Ք.ա. 164 թ.,

Մերուժան (Արկաթիոսի եղբայրը) – Ք.ա. 164 թվականից,

Արտանես – մինչև Ք.ա. 94 թ.,

Տիգրան Կրտսեր – Ք.ա. 66-65 թթ.,

Սոհեմոս – 55-63 թթ.:

Ժաման էլջիբեկյանը քննարկվող խնդիրներում լիովին ընդունում է Գ. Տիրացյանի և Գ. Սարգսյանի մոտեցումները: Նա ևս գտնում է, որ Ծովք-Կոմմագենեի միացյալ թագավորությունը Սամոսի գլխավորությամբ Մեծ Հայքից անջատվել է Ք.ա. III դարի կեսերին, իսկ Ք.ա. 230-210 թթ. ընթացքում տեղի է ունեցել միացյալ պետության տրոհումը Ծովքի և Կոմմագենեի առանձին թագավորությունների, որոնք նվաճվել են Սելևկյանների կողմից Ք.ա. 201 թվականին, ապա անկախացել Ք.ա. II դարի առաջին կեսին⁴:

Դրամագետ Խաչիկ Մուշեղյանը Հայաստանի դրամաշրջանառությանը նվիրված մեծածավալ ուսումնասիրության մեջ դրամներ թողարկած Ծովքի արքաներ է համարում միայն Արշամին (Ք.ա. 240-228^(?) թթ.), Քսերքսեսին (Ք.ա. 228-212 թթ.), Աբդիսարեսին (Ք.ա. 217-212 թթ.), իսկ նախորդ ուսումնա-

¹ Տե՛ս **Կրկյաշարյան Ս. Մ.**, Հին Հայաստանի և Փոքր Ասիայի քաղաքների պատմության դրվագներ, Երևան, 1970, էջ 105-106:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 105-111:

³ Տե՛ս **Հարությունյան Բ.**, նշվ. աշխ., էջ 139-141:

⁴ Տե՛ս **Էլջիբեկյան Ժ. Գ.**, Հայաստանը և Սելևկյանները, Երևան, 1979, էջ 39-67:

սիրողների աշխատանքներում տեղ գտած որոշ ենթադրյալ արքաների (Միթրանես, Մորֆիլիզոս, Արտաբան) համար առկա փաստարկները համարում է անբավարար¹: Տարիներ անց՝ 1990-ական թվականների սկզբին պատրաստած և 1997 թ. հետմահու լույս տեսած աշխատանքում Խ. Մուշեղյանը Ծոփքի թագավորության համար լիովին ընդունում է դրամագետ Ջարեհ Պտուկյանի 1985 թ. հրատարակած գահացանկը, որը սկսվում է Սամես արքայով (տե՛ս ստորև)²:

Ծոփք-Կոմագենեի միացյալ թագավորության տեսությունն ընդունելություն չի գտնում արտերկրում, այդ թվում՝ ամերիկահայ դրամագետների շրջանում: Մասնավորապես, Ջարեհ Պտուկյանը ներկայացնում է Ծոփքի թագավորության հետևյալ արքայացանկը.

- Սամես – Բ.ա. մոտ 260 թ.,
- Արշամ (Արսամես) Ա – Բ.ա. մոտ 240 թ.,
- Արշամ (Արսամես) Բ – Բ.ա. մոտ 230 թ.,
- Քսերքսես – Բ.ա. մոտ 220 թ.,
- Արդիսարես – Բ.ա. մոտ 210 թ.,
- Ջարեհ – Բ.ա. մոտ 190 թ.,
- Մորֆիլիզ – Բ.ա. մոտ 150 թ.,
- Արտանես – Բ.ա. մոտ 110 թ.,
- Արշակ – Բ.ա. մոտ 90 թ.³:

Ամերիկահայ մեկ այլ դրամագետի՝ Ե. Թ. Ներսեսյանի ներկայացրած Ծոփքի թագավորության գահացանկը նախորդի համեմատությամբ ունի որոշ տարբերություններ⁴.

- Սամես – Բ.ա. մոտ 260 թ.,
- Արսամես Ա – Բ.ա. մոտ 240 թ.,
- Քարասպես – մինչև Բ.ա. 230 թ.,
- Արսամես Բ – Բ.ա. մոտ 230 թ.,
- Քսերքսես – Բ.ա. մոտ 220 թ.,
- Արդիսարես – Բ.ա. մոտ 210 թ.,
- Ջարիադրես (Ջարեհ) – Բ.ա. մոտ 190 թ.,
- Մորֆիլիզ – Բ.ա. մոտ 150 թ.,
- Արտանես – Բ.ա. մոտ 110 թ.,
- Արշակ – Բ.ա. մոտ 70 թ.:

Մարտին Շոտկին հակված է Ծոփքի թագավորությունը համարելու Արև-

¹ Տե՛ս **Մուշեղյան Խ.**, նշվ. աշխ., էջ 38-43, 67-70:

² Տե՛ս **Մուշեղյան Խ.**, Հայոց պատմության դրամագիտականը, Երևան, 1997, էջ 14:

³ Տե՛ս **Bedoukian P. Z.**, Coinage of the Armenian Kingdoms of Sophene and Commagene, Los Angeles, 1985, p. 9-15, 22-28, 32-36, tab. I-II: Ջ. Պտուկյանի այս արքայացանկը նույնությամբ կրկնվում է Խ. Մուշեղյանի մոտ (**Մուշեղյան Խ.**, նշվ. աշխ., էջ 14):

⁴ Տե՛ս **Nersessian Y. T.**, նշվ. աշխ., էջ 47-53, աղ. 1-2:

մտահայկական պետություն՝ ի տարբերություն Մեծ Հայքի, որը բնորոշում է իբրև Արևելահայկական: Ընդ որում, նա գտնում է, որ Ծոփքի կամ Արևմտահայկական թագավորությունը Հայկական սատրապության շարունակությունն է, որի հիմնադիրը համարում է Գավգամելայի ճակատամարտից հետո անկախություն հռչակած Օրոնտես-Երվանդ արքային (մինչ այդ՝ սատրապ): Մ. Շոտկին ներկայացնում է Ծոփքի կամ Արևմտահայկական թագավորության հետևյալ գահացանկը՝

Օրոնտես Բ – Ք.ա. 331-330 թթ.,

(Բար)դանես – Ք.ա. մոտ 330-317 թթ.,

Օրոնտես Գ – Ք.ա. 317-275 թթ.,

Սամոս – Ք.ա. մոտ 275-255 թթ.,

Արսամես – Ք.ա. մոտ 255-225 թթ.,

Աբդիսարես – Ք.ա. մոտ 225-215 թթ.,

Քսերքսես – Ք.ա. մոտ 215-202 թթ.,

Զարիադրես – Ք.ա. մոտ 202-163 թթ. (արքա՝ Ք.ա. 189 թվականից),

Միթրոբուզանես – Ք.ա. մոտ 163 - ? թթ.,

Օրոնտես Դ (Արտանես) – Ք.ա. ? - 93 թթ.¹:

Ծոփքի կամ Արևմտահայկական թագավորության սկզբնավորումը Գավգամելայի ճակատամարտից հետո չի կարող համարվել հիմնավոր, քանի որ հակասում է սկզբնաղբյուրների հստակ հաղորդումներին, ըստ որոնց՝ այդ ճակատամարտին մասնակցել են Մեծ Հայքի և Փոքր Հայքի զորքերը՝ իրենց առաջնորդներով. Ծոփքը՝ որպես առանձին միավոր, ընդհանրապես չի հիշատակվում այդ իրադարձությունների կապակցությամբ:

Ուշագրավ է Կլոդ Արմեն Մուրաֆյանի և Էրիկ Վան Լոլի մոտեցումն այս հարցում՝ շարադրված Հայաստանի պատմության ատլասի էջերում: Նրանք, հետևելով Ստրաբոնի հաղորդմանը, որ Հայաստանի բաժանումը Մեծ Հայքի և Ծոփքի տեղի է ունեցել Երվանդ Վերջինից հետո, Գավգամելայի ճակատամարտից հետո հիշատակված Երվանդին (Օրոնտես, Արուանդես, նաև՝ Արդրատես), Սամոսին (Շամ), Արսամեսին (Արշամ), Քսերքսեսին (Ք.ա. 212 թ.), Աբդիսարեսին և Երվանդ Վերջինին համարում են Մեծ Հայքի գահակալներ: Հեղինակներն անդրադառնում են Ծոփքի թագավորության հիմնադիր Զարեհի գործունեությանը, ապա՝ Տիգրան Մեծի կողմից Ծոփքը Մեծ Հայքին վերամիավորելուն²:

¹ Տե՛ս **Schottky M.**, Media Atropatena und Gross-Armenien in hellenistischer Zeit, Bonn, 1989, S. 76-138 (գահացանկերը՝ էջ 241-243): Հեղինակը Արևմտահայկական (Ծոփքի) թագավորության գահակալներին համարում է Երվանդական դինաստիայի, իսկ Արևելահայկական (Մեծ Հայքի) արքաներին՝ Երվանդական-Արտաշեսյան հարստության ներկայացուցիչներ: Ընդ որում, ըստ հեղինակի՝ դինաստիայի առաջին ներկայացուցիչներն են Օրոնտեսը (Երվանդ, Ք.ա. 220-190 թթ.), Արտաշես Ա-ն (Ք.ա. 190-160 թթ.), Արտավազդ Ա-ն (Ք.ա. 160-120 թթ.), Տիգրան Ա-ն (Ք.ա. 120-95 թթ.), Տիգրան Բ-ն (Ք.ա. 95-55 թթ.):

² Տե՛ս **Մուրաֆյան Կ. Ա., Վան Լոլի Է.**, Հայաստանի պատմական ատլաս. Մերձավոր Արևելքը և Հարավային Կովկասը մ. թ. ա. VII դարից մինչև XXI դար, Երևան, 2017, էջ 22-29

Խորհրդահայ և դրան հաջորդած անկախ Հայաստանի պատմագիտության մեջ շարունակում էր պահպանվել ու զարգանալ Ծովք-Կոմմագենեի միացյալ թագավորության մասին տեսությունը: Դա ընդունում էր նաև Պետրոս Հովհաննիսյանը, ըստ որի՝ նշված պետության արքայացանկն ուներ հետևյալ տեսքը.

Սամոս (Ք.ա. III դ. առաջին կես),
Արշամ (Ք.ա. 240-220 թթ.),
Արդիսարես (Ք.ա. մոտ 220-215 թթ.),
Քսերքսես (Ք.ա. 215-201 թթ.)¹:

Շարունակելով ձևավորված մոտեցումը՝ Երվանդ Մարգարյանը նույնպես գտնում է, որ Մեծ Հայքից անջատվելով՝ Ծովքն ու Կոմմագենեն Ք.ա. 270-260-ական թթ. կազմեցին միացյալ թագավորություն: Ք.ա. 220-ական թվականներին այդ երկու երկրամասերն անջատվում են՝ վերածվելով անկախ թագավորությունների, որից կարճ ժամանակ անց նվաճվում են Սելևկյանների կողմից, իսկ Ք.ա. II դարի առաջին կեսին կրկին դառնում անկախ թագավորություններ: Նա ներկայացնում է հետևյալ պատկերը.

Ծովք-Կոմմագենեի միացյալ թագավորություն
Սամոս (Շամ կամ Շամս) – Ք.ա. մոտ 260-243 թթ.,

Արսամես (Արշամ) – Ք.ա. մոտ 243-226 թթ.,

Ծովքի թագավորություն

Քսերքսես – Ք.ա. մոտ 226-201 թթ.,

Զարեհ (Զարիադրես) – Ք.ա. 201 թվականից ստրատեգես, 189 թվականից՝ արքա²:

Դրամագես Ֆրանկ Լ. Կովաչը ներկայացնում է Ծովքի թագավորության ամենամեծ՝ 18 ներկայացուցչից բաղկացած գահացանկը³.

Սամոս – Ք.ա. մոտ 275-255 թթ.,

Արսամես – Ք.ա. մոտ 255-225 թթ.,

Արդիսարես – Ք.ա. III-II դդ.,

Քսերքսես – Ք.ա. մոտ 215-202 թթ.,

(Ֆրանսերեն բնագիրը լույս է տեսել 2001 թ.): Համաձայնելով հեղինակների ընդհանուր տրամաբանությանը՝ դժվար է Քսերքսեսին և Արդիսարեսին տեսնել Մեծ Հայքի արքայացանկում, այն էլ՝ Ք.ա. III դարում (տե՛ս ստորև):

¹ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հ. 1 (կազմողներ՝ Պ. Հովհաննիսյան, Ա. Մովսիսյան), Երևան, 2007, էջ 521 («Ժամանակագրություն հայոց թագավորների», բաժնի հեղինակ՝ Պ. Հովհաննիսյան):

² Տե՛ս **Մարգարյան Ե.**, Միհրականությունը հին աշխարհի քաղաքական և կրոնահոգևոր համակարգում. Կոմմագենե, Հայաստան, Հռոմ, Երևան, 2014, էջ 33-39, 44: Ե. Մարգարյանը Զարեհից հետո անդրադառնում է միայն Ծովքի թագավորությունը Տիգրան Մեծի տերությանը միացնելու դրվագին:

³ Տե՛ս **Kovacs F. L.**, Armenian Coinage in the Classical Period // «Classical Numismatic Studies», London, 2016, n° 10, p. 1-7:

Արտաբանու – Բ.ա. մոտ 202 թ.,
Չարիադրես – Բ.ա. մոտ 190-163 թթ.,
Միթրոբուզանես – Բ.ա. մոտ 163-? թթ.,
Արկաթիաս Ա – Բ.ա. 150 թվականից հետո,
Միթրադատես Ա – Բ.ա. II դարի երկրորդ կես,
Օրոնտես Դ – Բ.ա. մոտ 119-93 թթ.,
Արկաթիաս Բ – Բ.ա. 93/90-90/89 թթ.,
Միթրադատես Բ Ֆիլոպատր – Բ.ա. 89-85 թթ.,
Տիգրան Մեծ – Բ.ա. 85-69 թթ.,
Տիգրան Կրտսեր – Բ.ա. 66-65 թթ.,
Արիոբարզանես Ա – Բ.ա. 66/5-63 թթ.,
Տիգրան Ե – մոտ 6-36 թթ.,
Տիգրան Չ – մոտ 36-62 թթ.,
Սոհեմոս (Էմեսացի) – 54-60 թթ.:

Ավանդաբար ընդունվածների կողքին այստեղ տեսնում ենք անուններ, որոնք բավարար չափով հիմնավորված չեն: Օրինակ, Արտաբանուսի համար միակ հիմք է ծառայել Քսերքսեսի դրամին նման մի նմուշ, որի վնասված մակագրությունը, ինչպես նշվեց վերը, Ժ. Լե Ռիդերն առաջարկել էր վերականգնել [ART]ABANO[Y], իսկ Ֆ. Լ. Կովաչը տեղադրում է նրան Քսերքսեսից հետո՝ Բ.ա. մոտ 202 թվականին՝ ըստ իր ժամակագրության¹, որը ևս խիստ վիճարկելի է:

Որևէ լուրջ հիմնավորում չի բերվում Ծոփքի գահացանկում «Միհրդատ Ա» արքայի առկայության մասին: Համոզիչ չէ Արտանեսի անունը որպես «Օրոնտես», այսինքն՝ «Երվանդ» մեկնաբանելը և արքայացանկում նրան «Օրոնտես Դ» ներկայացնելը: Մտացածին են նաև Միհրդատ Չ Եվպատորի երկու որդիներին որպես Արկաթիաս Բ և Միթրադատես Բ արքաներ ներկայացնելը Ծոփքի գահացանկում, առավել ևս՝ Բ.ա. 93-85 թթ. ընթացքում, երբ Ծոփքը Մեծ Հայքի մասն էր կազմում և առանձին թագավորություն չէր²: Լիովին շինծու է և գրավոր սկզբնաղբյուրներով չհիմնավորված Բ.ա. 150-85 թթ. Ծոփքն իբրև Պոնտոսի ենթակայության ներքո գտնվող երկիր ներկայացնելը, որի չորս արքաները (երկու Արկաթիաս և երկու Միթրադատես) իբրև թե

¹ Տե՛ս **Kovacs F. L.**, նշվ. աշխ., էջ 4:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 5-6: Միհրդատ Եվպատորն իր որդիներից Արկաթիասին Բ.ա. 101 թ. գահ է բարձրացրել Կապադովկիայում «Արիարաթես IX» գահանունով, երբ նա ընդամենը ութ տարեկան էր: Այդ գահակալությունը երկար չի տևել և ընդհատվել է կապադովկացիների ու հռոմեացիների ջանքերով: Միհրդատյան առաջին պատերազմի ժամանակ Արկաթիասին Ապպիանոսը հիշատակում է իբրև Փոքր Հայքի 10 հազարանոց հեծելազորի առաջնորդ (**Ապպիանոս**, Հռոմեական պատմություն, XII, 17-18), ինչից եզրակացվել է, որ նա կարող էր լինել նաև այդ երկրամասի փոխարքա-կառավարիչը: Միհրդատ Եվպատորի մյուս որդին՝ Միհրդատ Կրտսերը, կառավարել է Բոսպորում, Կովխիդայում և Պոնտոսում, սակայն՝ ոչ որևէ հայկական երկրամասում:

եղել են պոնտացիներ¹: Դա լիովին հակասում է Ստրաբոնի հաղորդմանը, ըստ որի՝ Փոքր Հայքը «*Ծովքի նման միշտ ունեցել է իր բնիկ իշխանները, որոնք մերթ Մեծ Հայքի բարեկամներն էին, մերթ՝ ինքնագլուխ*»²: Դա հակասում է նաև Միհրդատ Եվպատորի ճառի տեղեկությանը (պահպանված Հուստինոսի մոտ), ըստ որի՝ Փոքր Հայքը Կապադովկիայի, Պոնտոսի, Պափլագոնիայի, Բյութանիայի և Մեծ Հայքի հետ նույն շարքում հիշվում է այն երկրների շարքում, որոնք «*միշտ հնազանդվել են միայն իրենց տեղական արքաներին*», և նրանցից ոչ մեկին «*ձեռք չէին տվել ոչ ինքը՝ Ալեքսանդրը, որ նվաճել էր ամբողջ Ասիան, ոչ էլ որևէ մեկը նրա հաջորդներից կամ հետնորդներից*»³:

Տիգրան Մեծին Ծովքի արքայացանկում ներառելը ևս բավարար հիմնավորված չէ. դա իրավացի կլիներ, եթե նա իրեն թագավոր հռչակած լիներ արքա Ծովքի գահին, մինչդեռ Ստրաբոնի վկայությամբ՝ Տիգրանը հաղթեց Արտանեսին և միացրեց նրա տիրույթներն իր թագավորությանը⁴: Ընդ որում, բոլորովին պատճառաբանված չէ Տիգրան Մեծին Ծովքի գահին նշելը Ք.ա. 85 թվականից, այն դեպքում, որ Ծովքի անցումը Տիգրան Մեծի իշխանության ներքո տեղի է ունեցել նրա գահակալության սկզբում:

Տրամաբանական չէ նաև Արիոբարզանեսին Ծովքի գահացանկում ներառելն այն պատճառաբանությամբ, որ Ծովքի տարածքը ժամանակավորապես միացվել է Կապադովկիային: Իսկ ինչ վերաբերում է Տիգրան Ե-ին և Տիգրան Զ-ին, ապա նրանք Հռոմի շնորհիվ գահ են բարձրացվել և իշխել որպես Մեծ Հայքի արքաներ, որի կազմում էր գտնվում նաև Ծովքը: Հետևելով նման տրամաբանության՝ Մեծ Հայքի բոլոր արքաներին հարկ է ընդգրկել նաև Ծովքի գահացանկում: Փաստորեն, եթե Ֆ. Կովաչի արքայացանկից հեռացնենք Ծովքի մտածացին գահակալներին, կունենանք նախորդների կողմից արդեն շրջանառված մեկ տասնյակ անուններ:

Միշաղ Մարսիակը Ծովքի, Կորդուքի և Ադիաբենեի թագավորությունների ուսումնասիրությանը նվիրված մենագրությունում ներկայացնում է հետևյալ գահացանկը՝

Ծովք-Կոմմագենեի միացյալ թագավորություն

Սամոս – Ք.ա. III դարի կես,

Արսամես – վկայված Ք.ա. 227 թ.,

Քսերքսես – վկայված Ք.ա. մոտ 212 թ.,

Ծովքի թագավորություն

Զարիադրես – սելևկյան սատրապ, 188 թվականից՝ արքա,

Միթրոբուզանես – Ք.ա. մոտ 188 թվականից 163 թթ. միջակայքում,

Արկաթիաս – Ք.ա. II դարի երկրորդ կեսին,

¹ Տե՛ս **Kovacs F. L.**, նշվ. աշխ., էջ 4-6:

² **Ստրաբոն**, XII, 3, 28:

³ **Հուստինոս**, XXXVIII, 7:

⁴ Տե՛ս **Ստրաբոն**, XI, 14, 15:

Արսակես կամ Արտանես – Բ.ա. 95 թ.,

Տիգրան Կրտսեր – Բ.ա. 66 թ.,

Սոհեմոս – 54 թ.¹:

Դրամագետ Ռուբեն Վարդանյանը, անդրադառնալով Շոփքի դրամաթողարկումներին, հետևում է Շոփք-Կոմմագենեի միացյալ թագավորության խորհրդահայ պատմագրության ավանդույթին, սակայն այդ պետության պատմությունը սկսելով Բ.ա. III դարի երկրորդ քառորդից՝ հասցնում է մինչև Բ.ա. 163 թ., երբ, ըստ հեղինակի, «միացյալ թագավորությունը բաժանվում է Շոփքի և Կոմմագենեի թագավորությունների»², մի բան, որ չի համապատասխանում ցայսօր հայտնի սկզբնաղբյուրներին: Պոնտական ծագումով Շոփքի չորս արքայի (երկու Արկաթիաս և երկու Միհրդատ) մասին տվյալները Ռ. Վարդանյանը համարում է հետաքրքիր, սակայն հավելյալ փաստագրման կարիք ունեցող: Շոփքի արքայացանկը նա ներկայացնում է հետևյալ կերպ.

Սամոս – Բ.ա. III դարի երկրորդ քառորդ,

Արսամես – Բ.ա. III դարի երրորդ քառորդ,

Արդիսարես – Բ.ա. III-II դդ.,

Քսերքսես – Բ.ա. III-II դդ. (Բ.ա. 212 թ. մոտ)³,

Արտաբանոս – Բ.ա. III-II դդ.,

Զարիադրես – Բ.ա. 190 թվականից,

Մեհրուժան,

Արկաթիաս Ա – Բ.ա. 150 թվականից հետո,

Միհրդատ Ա,

Արտանես – մինչև Բ.ա. 94 կամ 93 թ.,

Արկաթիաս Բ – Բ.ա. 93/90-90/89 թթ.,

Միհրդատ Բ Ֆիլոպատոս – Բ.ա. 89-85 թթ.:

Նշվածներից բացի, կան ուսումնասիրողներ, որոնք Շոփքի թագավորությանն անդրադարձել են այլ հարցերի քննության առնչությամբ՝ հատուկ հե-

¹ Stéu **Marciak M.**, *Sophene, Gordyene, and Adiabene: Three Regna Minora of Northern Mesopotamia Between East and West*, Leiden-Boston, 2017, p. 113-157:

² **Վարդանյան Ռ.**, Դրամաթողարկումը Հայաստանում հելլենիստական և հռոմեական ժամանակաշրջաններում // Հայաստանի դրամաշրջանառության պատմությունը, Երևան, 2018, էջ 32-36: Անհասկանալի է նաև հեղինակի կողմից ընդունվող Ֆ. Կովաչի տեսակետը մինչև Բ.ա. 85 թ. Շոփքի արքաների դրամահատության մասին, այն դեպքում, երբ հենց ինքն է նշում, որ Տիգրան Մեծը Բ.ա. 94 կամ 93 թ. Արտանեսին «*հեռացրեց գահից և տիրեց երկրին*»: Նույն տեղում, էջ 36:

³ Անհասկանալի հակասություն կա նաև տեքստում և նկարների բացատրագրերում: Քսերքսեսի միակ ստույգ հիշատակությունը Բ.ա. 212 թ. նշելուց հետո Ռ. Վարդանյանը նրա, Արդիսարեսի և Արտաբանոսի գահակալման համար նշվում է Բ.ա. III դարի վերջը և II դարի սկիզբը, սակայն ըստ բացատրագրերի՝ Քսերքսեսը և Արդիսարեսը իշխել են Բ.ա. III դարի երրորդ քառորդում (նույն տեղում, էջ 34-35, նկ. 7-8):

տագնությունն առարկա չդարձնելով մեզ հետաքրքրող նյութը: Օրինակ, Հայկ Հակոբյանը նշում է Ք.ա. III դարում Ծոփք-Կոմմագենեի միացյալ թագավորության գոյության մասին, որը, նրա կարծիքով, Մելնկյանների միջամտության հետևանքով կիսվեց Ք.ա. 220 թվականից հետո: Բաժանումից հետո արդեն առանձին Ծոփքի թագավորությունում իշխել են Քսերքսեսը, ապա Ջարեհը (նախ՝ ստրատեգ, իսկ Մագնեսիայի ճակատամարտից հետո՝ արքա), որին հաջորդած Արկաթիասը սպանվել է Մելնկյանների դեմ պատերազմում Ք.ա. 165 թվականին: Ըստ Հ. Հակոբյանի՝ Ք.ա. 163 թվականից Ծոփքում թագավորում է Մեհրուժանը, որին հաջորդում է Արտանեսը՝ իշխելով մինչև Տիգրան Մեծի ժամանակը՝ Ք.ա. 94 թվականը¹:

Մարգարիտա Ֆասելյան Սամոսին համարում է Կոմմագենեի արքա, Արշամին՝ Ծոփք-Կոմմագենեի, իսկ նրա հաջորդ Քսերքսեսին՝ Ծոփքի գտնելով, որ Արշամից հետո Ծոփքի և Կոմմագենեի միացյալ թագավորությունը պառակտվել էր²:

Խորհրդային պատմագրության արդյունքներն ամփոփող Հին աշխարհի պատմության բազմահատորյակներից մեկում Ք.ա. III դարում իշխած Սամոսը և Արշամը համարվում են Ծոփքի (ոչ Ծոփք-Կոմմագենեի միացյալ թագավորության) արքաներ, որոնց իշխանության ներքո է այդ շրջանում գտնվել նաև Կոմմագենե³: Նույնպիսի մոտեցում ունի նաև Մերգեյ Օրուխովը⁴:

Այսպիսով, ի մի բերելով գիտական և գիտահանրամատչելի գրականության մեջ որպես Ծոփքի արքաներ ներկայացվող գահակալների ցանկը, ապա դուրս թողնելով վերոնշյալ անհավանական թեկնածուներին, ստանում ենք ընդհանուր առմամբ մեկ տասնյակից քիչ ավելի գահակալներ: Դրանք են՝ Սամոսը (Շամ), Արշամը (Արսամես), Քարասպեսը, Արդիսարեսը, Քսերքսեսը, Արտաբանոսը, Ջարեհը, Մեհրուժանը (Միթրոբուզանես), Արկաթիո/ասը, Մորֆիլիզը, Արտանեսը, Տիգրան Կրտսերը և Սոհեմոսը: Սակայն, ինչպես կտեսնենք, նշվածների զգալի մասն իրականում կապ չի ունեցել Ծոփքի թագավորության հետ:

(Շարունակությունը հաջորդ համարում)

Ներկայացվել է. 31.01.2020

Գրախոսվել է 02.02.2020

Ընդունվել է տպագրության 10.03.2020

¹ Տե՛ս **Հակոբյան Հ. Պ.**, Տիգրան Մեծ, Երևան, 2005, էջ 47, 57-58, 63-65:

² Տե՛ս **Facella M.**, La dinastia degli Orontidi nella Commagene Ellenistico-Romana, Pisa, 2006, p. 169-190:

³ Տե՛ս История древнего мира, кн. 2, Расцвет древних обществ (отв. ред. И. С. Свенцицкая), Москва, 1989, с. 403-405:

⁴ Տե՛ս **Обухов С. В.**, Градостроительная политика царей Софены в Коммагене в III в. до н.э. // «Исторический вѣстник», Эллинизм: личность, власть, общество, т. XVI, Москва, 2018, с. 234-251: